

leent de heterogene gebeurtenissen zin en betekenis en garandeert de eenheid van de vertelling. De historicus, zo heet het herhaaldelijk in dit boek, schrijft dan ook vanuit een 'achterafperspectief'; hij is iemand die 'achteraf vooruitziet' en op die manier een verhaal construeert. Weinigen zullen die stelling nog willen logenstraffen. Alleen, in dat perspectief dreigt het oude gevaar van de finalistische geschiedschrijving opnieuw op te duiken: hoe in een vanuit een bekend of verwacht einde geconstrueerd verhaal de onvervuld gebleven mogelijkheden van het verleden nog tot hun recht te laten komen? 'Spreekt hij [de historicus] van Salamis, dan is het nog mogelijk dat de Perzen zullen winnen', schreef Huizinga in 1934.

De kwestie of de historicus een diachrone dan wel een synchrone benadering van het verleden dient te verkiezen, hangt nauw met de vorige samen. Zij wordt in deze bundel niet uitgediept, al wordt in één van de opstellen wél expliciet gepleit voor een evenwicht tussen beide benaderingen: in de diachrone operatie 'bakent' de historicus 'een stuk van het verleden af door een begin- en eindpunt aan te wijzen', in de synchrone operatie wordt dat afgebakende verleden vervolgens gekarakteriseerd (bijvoorbeeld met behulp van een metafoor). De vraag in welke mate een sterke synchronie de diachronie in de weg kan zitten — hoe de overgang van het ene, duidelijk getekende tijdvak naar het andere te beschrijven? — wordt door de samenstellers van het boek wel signaleerd, maar wordt verder niet uitgewerkt.

De vraag is ook gemakkelijker gesteld dan beantwoord. Dat geldt niet minder voor veel van wat in *De ongrijpbare tijd* wél ter sprake komt. De samenstellers blijken daar niet rouwig om. Met plezier constateren zij steeds weer een nieuwe 'aporie' op het spoor te zijn gekomen — 'een onoplosbaar probleem', zo voegen zij daar voor alle duidelijkheid aan toe. De lezer wordt er uiteindelijk moedeloos van. Hij vlucht tenslotte naar de passages waarin wél duidelijkheid en helderheid heersen: Jan van der Dussens korte schets van de musealisering van de cultuur, Siep Stuurmans goed gedocumenteerde bijdrage over de *Querelle des anciens et des modernes* en de vroege Verlichting, Arianne Baggermans en Rudolf Dekkers minutieuze beschrijving van de punctualiteit van een achttiende-eeuwse jongen, Grevers eigen analyse van de wijze waarop tijd en ruimte op de wereldtentoonstellingen in elkaar grepen, Piet Blaas' kritische herwaardering van alweer een andere — hij heeft er een patent op — vaderlandse *minor historian*, de in 1999 overleden 'historicus van de periodisering' J. H. J. van der Pot. En wanneer zijn lectuur onverhoeds toch wordt onderbroken door nog een nieuwe 'aporie', herinnert hij zich Jonker: er wordt 'te veel en te diep nagedacht.'

Jo Tollebeek

P. den Boer, ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Reeks Nederlandse begripsgeschiedenis III; Amsterdam: Amsterdam university press, 2001, vii + 360 blz., ISBN 90 5356 477 2).

De reeks bundels over Nederlandse begripsgeschiedenis, die in 1999 werd begonnen met een deel over het begrip 'vaderland' en werd voortgezet met het deel over 'vrijheid', is inmiddels toegekomen aan deel drie, gewijd aan 'beschaving'. De bijdragen in deze bundel zijn verdeeld over verschillende perioden. De spits wordt afgebeten door de literatuurhistoricus W. P. Gerritsen, die een thema onder de loep neemt dat al geruime tijd populair is bij de mediëvisten onder zijn vakgenoten: hoofsheid. Dat was sinds ongeveer de elfde eeuw een cultuurverschijnsel dat veel sporen in de Europese literatuur — en dus ook in de Middelnederlandse — heeft nagelaten. Het kan direct verbonden worden met een ridderlijk beschavingsideaal, dat zowel persoonlijk

als collectief moest worden beleefd. Het artikel van de literatuurhistoricus E. K. Grootes over heusheid en beleefdheid in de Nederlandse zeventiende eeuw vormt een logisch vervolg. Deze positieve zedelijke eigenschappen van het individu werden, zo toont hij aan, met graagte door dichters als Hooft en Cats bezongen, misschien ook wel in de hoop dat daar een beschavende werking van zou uitgaan. Een idealiserend beeld van de rol van deze kwaliteiten van het individu zegt iets over het ideale functioneren van de maatschappij als geheel. De lijn wordt doorgetrokken door de historicus A. Hietbrink, die de politieke cultuur van de achttiende-eeuwse Republiek bestudeerde en 'beschaafdheid' vooral in de spectatoriale geschriften aantrof. Belangwekkend is zijn betoog over de verschuiving van 'beschaafdheid' als een onderdeel van een verwerpelijke, op het Franse hof geënte, slaafse en vleierige politieke cultuur, naar een positiever geladen betekenis van 'ware wellevendheid' en oprechtheid.

Van een andere orde is de bijdrage van A. Wesseling, die zich niet concentreert op één begrip, maar een overzicht geeft van de pedagogische idealen van Erasmus met betrekking tot de beschaving van de samenleving als geheel. Erasmus stond immers een nauw verband tussen klassieke cultuur en evangelisch christendom voor, met als doel een vernieuwing van de samenleving. Dat er niet alleen in poëzie en proza, al dan niet moraliserend van aard, is nagedacht over het behouwen van de mens tot een beschaafd wezen, bewijst de kunsthistoricus J. Becker met zijn rijk geïllustreerde betoog over beeldmateriaal dat reikt van de Oudheid tot de twintigste eeuw. Hij kan zich daarbij uiteraard niet tot de Nederlandse geschiedenis beperken. De beelden die hij ons voorzet worden steeds met teksten in verband gebracht, en dat leidt dan weer tot belangwekkende bespiegelingen over de bijkans eeuwige tegenstelling tussen de zich in vrijheid ontwikkelende, 'natuurlijke' mens en de figuur die met veel moeite en kunst moet worden omgetoverd tot een beschaafd iemand.

De laatste ruim honderd pagina's van de bundel zijn gereserveerd voor de negentiende en twintigste eeuw. Wederom verandert het karakter van de bijdragen enigszins: de auteurs, allen historici — R. A. M. Aerts, W. E. Krul en J. van Eijnatten — schilderen met brede streken hele cultuurhistorische panorama's. Dat geldt in het bijzonder voor de beschouwing van Aerts en Krul over de geleidelijke overwinning van het begrip 'cultuur' op het begrip 'beschaving' tussen het einde van de achttiende eeuw en het begin van de bezetting van Nederland in de Tweede Wereldoorlog: "Beschaving' handhaafde zich naast 'cultuur', maar rook altijd enigszins naar verleden en establishment' — zo concluderen zij. De opmars van de democratisering van het cultuurbegrip wordt vervolgens beschreven in het artikel van Aerts over 'Cultuur zonder beschaving: over het gebruik van cultuur sinds de Tweede Wereldoorlog.' Daartussenin staat Van Eijnattens bijdrage over het specifiek protestantse theologische debat in de negentiende eeuw. Aanvankelijk overheerste de traditionele, dynamische opvatting van beschaving in de betekenis van het werken aan de verbetering en vernieuwing van de mens door hem te onderwerpen aan een proces van opvoeding en vorming. Later werd het begrip gebruikt in de betekenis van een historisch gegroeide toestand waarin de samenleving zich bevond — een toestand die alleen maar baat kon hebben bij de zegeningen van het christendom.

Deze bundel bevat belangwekkende en met zorg geschreven essays over uiteenlopende onderwerpen, die echter alle met de geschiedenis van het begrip 'beschaving' en ook wel met 'cultuur' in verband kunnen worden gebracht. Aan het begin staat een uitvoerige bijdrage van de cultuurhistoricus P. den Boer over 'vergelijkende begripsgeschiedenis'. Deze vlag dekt een lading van verschillende korte beschouwingen over de lotgevallen van het woord 'beschaving', 'civilisation' en woorden die daarbij aansluiten in het Nederlands, Frans, Engels en Duits. Het is meer een bijdrage tot de lexicografie dan tot de begripsgeschiedenis, indien men althans in het voetspoor van W. R. E. Velema in zijn inleiding in het hierboven genoemde

eerste deel van de Nederlandse serie de nadruk niet zozeer legt op de betekenisverandering van woorden als wel op de betekenisontwikkeling van begrippen geplaatst in een specifieke historische context.

M. E. H. N. Mout

M. ten Hooven, ed., *De lege tolerantie. Over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland* (Amsterdam: Boom, 2001, 303 blz., €20,42, ISBN 90 5352 692 7).

Tolerantie is een containerbegrip waaraan in de afgelopen eeuwen veel betekenissen zijn gehecht, van een passief *laissez-faire* of gedogen tot een actieve, ideologisch gekleurde inzet voor het recht op een andere mening of maatschappelijke pluriformiteit. Men kan het, zoals de titel van deze bundel wil, een 'leeg' begrip noemen omdat het nogal eens gebruikt wordt voor 'onverschilligheid' jegens anderen, maar veeleer lijkt het me zijn praktische bruikbaarheid te hebben verloren door de inflatie aan betekenissen waaraan het thans onderhevig is. Misschien komt dat ook wel omdat tolerantie thans vaak de negatieve betekenis heeft van 'volledige individuele vrijheid, zolang anderen maar niet worden gehinderd' en kan een meer positieve definitie van tolerantie, als waarde of 'politieke' praktijk, een oplossing bieden. Dat lijkt in elk geval de inzet van Marcel ten Hooven, journalist bij *Trouw* en de initiatiefnemer tot deze bundeling van 22, naar diepgang, toonzetting en lengte nogal uiteenlopende, en soms wat overbodige bijdragen. We vinden er veel namen van spraakmakende intellectuelen. Enkelen trappen open deuren in, of verheffen de tautologie tot kunstvorm.

Maar de problematiek verdient het natuurlijk wel degelijk nog eens van alle kanten te worden bekeken. In zijn inleiding definieert Ten Hooven wat volgens hem het kernprobleem van tolerantie is: valt er een gouden formule te bedenken om het dilemma tussen culturele (groeps)eigenheid en volwaardig burgerschap voor iedereen op te lossen? Gefascineerd door de politiek filosoof Theo de Wit, die zich in deze bundel tegen de 'trivialisering' van tolerantie verzet, gaat Ten Hooven op zoek naar een nieuwe begripsinhoud voor verdraagzaamheid. Verscheidene hete hangijzers passeren de revue: gedwongen vaccinatie, vrouwenbesnijdenis, euthanasie. In een paar pikante bladzijden geeft hij Thomas von der Dunk een draai om de oren wegens diens arrogantie en verbale agressie jegens de gelovigen, met name de orthodox-gereformeerden, op grond van nota bene het waardenrelativisme dat Von der Dunk zegt te belijden. Dit is schijnneutraliteit, stelt Ten Hooven. En Kars Veling doet er in ander verband nog een schepje bovenop: dergelijk 'verlicht' relativisme draagt in feite een totalitair karakter. Ten Hooven kan dan ook niet om de vraag naar een bovensculturele maatstaf heen. Hij zoekt die in de 'essentialia' van het menselijk leven zoals gedefinieerd door Martha Nussbaum: algemeen toepasbare kenmerken van menselijkheid die echter toch weer vaag genoeg zijn om onderhandeling over de concrete vormgeving ervan toe te staan.

Enkele artikelen gaan in op historische vormen of problemen van tolerantie. De bijdrage van J. W. Sap, docent staatsrecht aan de VU, over de politieke tolerantie in de late zestiende eeuw wordt wat ontsierd door gereformeerd wensdenken, en door een hier beslist overbodige vergoelijking van Calvijn in de zaak-Servet. Het is het soort ideeëngeschiedenis dat uit een bijzondere lezing van het verleden legitimaties voor het heden wil putten en daarvoor naar continuïteiten zoekt. Veel interessanter is het overzicht dat Remieg Aerts geeft van de verdraagzaamheid, haar modaliteiten en ontwikkelingen in Nederland van de zeventiende tot in de twintigste eeuw. Al zal de historicus er geen nieuwe inzichten in aantreffen, het is in weinig bladzijden een voortreffelijke en genuanceerde samenvatting van de complete histori-